

Mikes Kelemen és az európai felvilágosodás

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

BEVEZETŐ

Tüskés Gábor

az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, osztályvezető,
MTA Irodalomtudományi Intézet, Eszterházy Károly Főiskola
xviii@iti.mta.hu

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából az MTA Irodalomtudományi Intézete *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* címen nemzetközi tudományos tanácskozást és Humboldt-kollégiumot rendezett 2011. október 12–15. között az MTA Székházában és az Illyés Gyula Archívumban. A háromnapos tanácskozáson negyven előadás hangzott el francia, angol, német, olasz, török és magyar szakemberektől. A hatvanöt regisztrált résztvevő összesen hét országot, kilenc külföldi és tizenhét magyarországi egyetemet, akadémiát kutatóintézetet és múzeumot képviselt. A nyilvános kísértőprogramok között volt *Az ismeretlen Mikes* című kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárban, az *In memoriam Mikes Kelemen* című hangverseny az MTA Dísztermében és az *Hommage à Mikes Kele-*

men című irodalmi est a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Az Illyés Gyula Archívumban kamarakiállítás mutatta be Illyés Gyula Mikeshez fűződő kapcsolatát, valamint Hopp Lajos Mikes-kutatásait; a Petőfi Irodalmi Múzeum kamarakiállítása Mikes irodalmi és képzőművészeti recepcióját szemléltette.

A nemzetközi konferencia megrendezését indokolta, hogy a száműzetés, a külső és belső emigráció léthelyzete a 20. századi ember egyik alapvető tapasztalata, amely világszerte gazdag és változatos művészeti alkotásokat indukált. Mikes azon viszonylag kisszámú alkotó közé tartozik, akik a száműzetésben, annak hatására váltak íróvá. A magyarországi Mikes-kutatás most jutott el oda, hogy érdemes összegezni az eddigi eredményeket, számba lehet venni az elvégzendő feladatokat, s külföldi szakemberek bevonásával, nemzetközi szinten szükséges folytatni

a munkát. A tanácskozás fő célja volt, hogy hozzájáruljon Mikes életművének jobb megismeréséhez, és elősegítse a Mikes-kutatás eredményeinek nemzetközi összefüggésbe helyezését. További cél volt, hogy előmozdítsuk a régi magyar irodalom egyik fejezetének beemelését az európai irodalmi örökségbe, s megkönnyítsük egy, a nemzetközi összefüggéseket súlyuknak megfelelően bemutató, korszerű magyar irodalomtörténet megírását.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete a magyarországi összehasonlító irodalomtudomány egyik műhelyeként rendszeres kapcsolatokat ápol európai kutatóintézetekkel, s 1967 és 1982 között kezdeményező szerepet játszott egy európai összehasonlító irodalomtörténet előkészítésében és megvalósításában. Az intézet két komparatistikai folyóiratot ad ki világnyelveken, a munkatársak közül többen részt vesznek nemzetközi kiadványsorozatok szerkesztésében, s 1966 és 1988 között itt készült el a Mikes-életmű kritikai kiadása. Az intézet utoljára Mikes születésének 300. évfordulóján, 1990-ben rendezett Mikes-konferenciát Budapesten az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszékeivel, valamint a Nemzetközi Magyar Filológiai Társasággal együttműködve. A nemzetközi tudományosságot a program szerint ezen a tanácskozáson két török szakember képviselte, a konferenciakötetben azonban egyikük előadása sem jelent meg (Hopp et al., 1992).

A mostani tanácskozást két éves előkészítő munka előzte meg, melynek során áttekintés készült a Mikes-kutatás történetéről, eredményeiről és problémáiról (Tüskés, 2010; Tüskés, 2011/a). A nemzetközi érdeklődés felkeltése érdekében 2010 decemberében előadás hangzott el a *Törökországi levelek*-ről

az Aacheni Egyetem Germanisztikai és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetében, mely azóta ugyancsak megjelent (Tüskés, 2011/b). Az előadókat az első körlevélben arra kértük, hogy új alap kutatásra és ismeretlen források feltárására épülő vizsgálatokat végezzenek, elsősorban a következő témakörökben: történeti keretfeltételek; eszmetörténeti összefüggések; műfaj- és tárgy történet; nyelvi, stílusbeli, retorikai és poétikai sajátosságok; befogadás- és kultusztörténet. Az OTKA-pályázat segítségével készülő digitális Mikes-szótár munkálatainak keretében elektronikus formában hozzáférhetővé tettük a Mikes-kritikai kiadás ellenőrzött, javított főszövegét a Magyar Elektronikus Könyvtárban (URL1), s válogatást készítettünk a Mikes-szakirodalomból és a Mikessel kapcsolatos irodalmi szövegekből az Eszterházy Károly Főiskola Mikes-honlapján (URL2). Előkészítettük és megjelentettük a konferencia öt kísérő kiadványát, melyek fontos segédesszkozei lehetnek a további kutatásnak (Kun–Maczák, 2011; Knapp–Tüskés, 2011; Mikes, 2009; Mikes, 2011/a; Mikes, 2011/b). A szélesebb közönségnek antológiát állítottunk össze, mely a teljes Mikes-életműből ad tematikusan csoportosított válogatást (Tüskés, 2011/c). Két további tervezett munka – a *Törökországi levelek* 1966. évi kritikai kiadása hasonmásának és Hopp Lajos összegyűjtött francia nyelvű Mikes-tanulmányainak – megjelentetésére forráshiány miatt nem volt lehetőség.

A budapesti tanácskozás előkészítését megkönnyítette a magyar irodalom iránt az utóbbi időben megnyilvánuló, a korábbinál nagyobb nemzetközi érdeklődés, továbbá az, hogy Mikes életműve számos szállal kötődik az európai, azon belül elsősorban a francia, az angol, az olasz és a német irodalomhoz, valamint a török kultúrához. A *Törökországi le-*

velek világirodalmi értelemben is elfogadható alkotás, mivel Mikes nemzetközileg is érthető prózati típusban és jelképrendszerben gondolkodott, s – Márai Sándor kifejezésével – „kapcsol a világirodalomhoz”. Másfelől nehezítette az előkészítést, hogy a magyar irodalom, azon belül a régi magyar irodalom világirodalmi recepciójáról csak igen korlátozott értelemben beszélhetünk, s kevésbé ismertek a művek megértéséhez nélkülözhetetlen történelmi folyamatok és vonatkozási rendszerek. Így van ez annak ellenére, hogy az utóbbi években napvilágot látott több, a régi magyar irodalom egy-egy szeletéről átfogó képet adó, modern szemléletű munka is idegen nyelven (vö. pl. Bitskey, 1999; Knapp – Tüskés, 2003; Bitskey, 2007; Kühlmann – Tüskés, 2009).

A tanácskozás elméleti háttérének kidolgozását ösztönözte a felismerés, mely szerint az európai irodalom a kisebb irodalmi régiók közti állandó cserefolyamat és kölcsönhatás következtében jött létre. Ma már egyetlen nemzeti irodalom története sem művelhető komolyan a nemzetközi kapcsolatok ismerete nélkül, s az ún. kis népek irodalmában a más nemzeti irodalmakkal fennálló kölcsönhatások módszeres számbavétele nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy ezek az irodalmak bekerüljenek Európa és a világ irodalmi örökségébe. Ehhez járul, hogy a „nagy” európai irodalmak között adott időszakban lejátszódó közvetítési, innovációs, kiegyenlítődési, integrációs, differenciálódási és recepciósi folyamatok feltárása jóval előrehaladottabb, mint az ún. „kis” és „nagy” irodalmak viszonylatában. Terjed a felismerés, hogy az ún. „nagy” nemzeti irodalmak sem érthetők meg a maguk teljességében anélkül, hogy ne ismernénk a „kis” népek irodalmaival fennálló összefüggéseket.

A mostani tanácskozás jelentőségét elsősorban az adja, hogy a 18. századi magyar irodalom gazdag nemzetközi kapcsolathálózattal rendelkezik, s ez az időszak jó lehetőséget kínál az európai irodalmak egymással, valamint az Európán kívüli irodalmakkal és kultúrákkal végbement találkozások kutatására. E találkozások filológiai, tárgy-, motívum- és eszmetörténeti vetületei ma már nagy vonalakban ismertek, keveset tudunk azonban arról, hogy a „kis” népek írói hogyan és milyen módosításokkal integrálták a jelentős európai irodalmak törekvéseit, s ez a tevékenységük hogyan járult hozzá egyéni kreativitásuk, invenciójuk kiteljesítéséhez és a különböző nemzeti irodalmak közti párbeszéd létrejöttéhez.

Mikes Kelemen a korai felvilágosodás magyar irodalmának egyik első képviselője, aki nagymértékben hozzájárult az irodalmi nyelv megújításához, s a szülőföld elvesztésének ábrázolásával máig élő mintát teremtett. Fő művét, a *Törökországi levelek*-et a gáláns francia levélkultúra, a kor népszerű francia olvasmányai és a keleti környezet ösztönözték elsősorban, s ez a mű hat idegen nyelvű fordítása révén ma már része az európai irodalmi örökségnek. Másfelől Mikes összesen tizenkét művet ültetett át franciából magyarra, s ezek a fordítások – azon túl, hogy szoros kapcsolatban állnak a fő művel, és elősegíthetik annak jobb megértését – az idegen nyelvi környezetben végzett irodalomközvetítés és kulturális adaptáció nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltó példái közé tartoznak.

Ez a minden ízében nemzetközi horizontú életmű kivételes lehetőséget kínál a komparatistikának abban a tekintetben is, hogy szemlélteti a 18. századi európai értelmiség érdeklődésének kitágulását, melynek következtében a nemzetek a korábbinál jóval na-

gyobb mértékben egymásnak kínálják fel, és egymástól fogadják el irodalmi, kulturális értékeiket. Száműzetésben élve és alkotva, Mikes egyben előfutára volt azoknak a gyakran hazájukon kívül élő értelmiségieknek, akik a század utolsó harmadában meghatározó szerepet játszottak a nyelvi, kulturális tényekre épülő közép- és kelet-európai „kis” nemzetek létrehozásában. Életműve látványosan tanúsítja a francia nyelv és irodalom európai térhódítását, s az sem mellékes körülmény, hogy a *Törökországi levelek* első kiadása öt évvel a francia forradalom után látott napvilágot.

Mikes fő művében a száműzetés és a magánélet eseményei, szereplői, a szerzői önabrázolás eszközei, a korra, az európai politika híreire és az exotikus környezetre vonatkozó reflexiók szorosan összekapcsolódnak a gáláns, csevegő hangvételű irodalmi levél szemantikájával és retorikájával, az aforisztikus írásmóddal, a francia moralisztika hatásával és egy sztoikus, racionális gondolkodó világgépével. A levélgyűjtemény nemzetközi összehasonlításban is szemléletes példát kínál a fiktív levél műfajának kapcsolatára a misszilis családi levelezésekkel, s felhívja a figyelmet az egyes levélben kiteljesedő írói koncepcióra, a levéltípusok keveredésére és a különböző forrásból merített miniatűr elbeszélések alkotó felhasználására. A műben, mely magán hordozza a vallomás, a napló és az emlékirat műfaji jegyeit is, egyszerre mutatkozik meg a nyugat-európai és a török kultúra együttélése és összeütközése, a szóbeli és az irodalmi hagyományok párbeszéde, a különböző műfajok és kulturális tradíciók találkozása. A száműzetés, a belső emigráció ábrázolása tekintetében a *Törökországi levelek* jól összevethető például Saint-Évremond, Guez de Balzac, Roger Bussy-Rabutin és Liselotte von der

Pfalz levelezésével; az oszmán világ ábrázolása és a levelekbe illesztett elbeszélések a személyes tapasztalat mellett többnyire ugyancsak francia és francia közvetítésű angol forrásokra mennek vissza. Mivel a gyűjtemény közvetett kapcsolatban áll a francia levélregény korán angolra fordított előzményeivel és első példáival, a mű összefüggésbe hozható e műfaj néhány angol képviselőjével is. A gáláns francia stílusminták követése révén nemcsak a francia episztolográfiai irodalommal mutathatók ki megfelelések, hanem a 18. század első felének – jórészt francia példákat követő – német levélméleteivel is. Mikes fordításainak, adaptációinak francia eredetjeli többnyire a kor népszerű olvasmányai közé számítottak, melyek közül néhányat lefordítottak angolra, németre, spanyolra és olaszra is, ami még inkább aláhúzza az életmű európai beágyazottságát.

Mindezek következtében Mikes munkássága jó lehetőséget kínál tisztázatlan műfaji problémák, azon belül az episztolográfiai formák kialakulásának és irodalmi adaptációjának vizsgálatára. A levelek és a fordítások között számos nyelvi-stílusbeli, tárgyi és eszmei kapcsolat található, melyek egy része ma még ismeretlen. Önálló, ma még csak részben feltárt kérdésköröket alkot a száműzetés léte helyzetének befolyása az életműre és a janzenizmus hatásának mibenléte Mikes világképére. Ez utóbbi azért különösen fontos, mert az újabb, Magyarországon még nem recipiált francia és német kutatások szerint a 18. században a janzenizmus messze túlnőtt egy teológiai irányzat és egyházi mozgalom keretein, jelentős politikai, társadalmi dinamikával rendelkezett, fontos szerepet játszott a francia forradalom eszmei előkészítésében, és hozzájárult a modern alkotmányosság alapvetéséhez.

A magyar Mikes-kutatás a művek kritikai kiadásával és a részvizsgálatok tekintélyes sorozatával megbízható alapot teremtett az eredmények beillesztésére az európai irodalmi folyamatokba. A rendelkezésre álló lehetőségek azonban részben kihasználatlanok; a magyar szerzők publikációi nyelvi okokból nehezen hozzáférhetőek a nemzetközi tudományosság számára, s megírásra vár Mikes angol, francia vagy német nyelvű monográfiája. Az életmű körüli nyitott kérdések jelentős része csak intenzív nemzetközi együttműködés keretében válaszolható meg.

A tanácskozás kerettémáját úgy határoztuk meg, hogy a mikesi életmű lehetőséget adjon a száműzetésben jelentkező idegenség-problematika és az irodalom mint határokat átlépő dialógus vizsgálatára. Többek között választ kerestünk a kérdésre, hogyan jött létre Mikesnél az intertextualitás nemzeti irodalmak közötti kérdés-felelet játéka, s ebben a játékban hogyan jelentek meg a különböző adaptációs és recepciós folyamatok? Mi és hogyan motiválta a tájékozódást az idegen minták felé? Az irodalmiasítás és fikcionalizálás milyen eszközeivel hozta létre Mikes a valóság illúzióját a levelekben? Hogyan alkotta meg az elbeszélő és levelezőpartnere figuráját, s milyen formáit adaptálta a szerzői önazonosság megalkotásának és az olvasói befogadás irányításának? További, csak részben feltárt kérdésköröket alkot a korabeli európai moralisztika hangsúlyos témáinak egyéni fölvetése, a nemzetközi elbeszélő témák mikesi adaptációja, valamint a fordítástörténeti, -elméleti és -technikai problémák együttese.

A tanácskozás kiemelkedő eredményének tartom, hogy megvalósult a magyar irodalomtudomány témával kapcsolatos eredményeinek szintézise és beillesztése nemzetközi összefüggésekbe. A régi magyar irodalom

egyik jelentős alakjának helye, akit eddig jórészt csupán a nemzeti irodalom keretei között tárgyaltak, megszilárdult az európai irodalmi kánonban. A történeti tárgyú előadások, köztük Jean Bérenger professzor nyitóelőadása, nemzetközi távlatba helyezték II. Rákóczi Ferenc politikai törekvéseit, s bemutatották azokat az európai eseményeket, amelyek a történeti, diplomáciai és eszmei háttérrel alkotják Mikes munkásságához. Új adatok tárultak fel a rodostói emigráció belső életéről, Mikes bászugi tevékenységéről, s az eddiginél árnyaltabb kép rajzolódott ki fikció és valóság viszonyáról a *Törökországi levelek*-ben. Gazdagodtak Mikes vallásosságára vonatkozó ismereteink, s megkezdődött a levélgyűjteményben található bibliai eredetű és más szerepminták feltérképezése. Önálló kutatási témává vált Mikes törökökről alkotott képe, az idegenség, az elidegenedés és az orientalizmus problémája. Új összefüggések tárultak föl a francia levélirodalommal és a levélregény műfajával kapcsolatosan, míg Hans-Jörg Uther, az európai történeti elbeszélés-kutatás kiemelkedő képviselője feltérképezte a *Törökországi levelek* historiáinak nemzetközi tárgy- és motívumtörténeti kapcsolatait.

Kiss Margit, a készülő digitális Mikes-szótár munkatársa, bemutatta a munka eddigi eredményeit, és vázolta a szótár további hasznosítási lehetőségeit. Megkezdődött Mikes kolozsvári jezsuitáknál szerzett retorikai alpműveltségének feltárása és a szerzői önreprezentáció nyelvi, poétikai eszközeinek feltérképezése. A hatás- és befogadástörténeti előadások többek között bemutatták Mikes ikonográfiáját, a *Törökországi levelek* közköltészeti, irodalmi kisugárzását, korai irodalomtörténeti értékelésének alakulását, kultuszgeneráló hatását. Sikerült egy asztalhoz ültetni a *Törökországi levelek* angol, francia, olasz és

török fordítóit, s meg tárgyalni a régi magyar irodalom idegen nyelvre fordításának elméleti és gyakorlati kérdéseit. A tanácskozás eredményének tartom azt is, hogy több területen sikerült pontosan megfogalmazni a tisztázásra váró kérdéseket és kijelölni az elvégzendő feladatokat.

A Mikes-évforduló további, részben a budapesti tanácskozás előkészületei által inspirált tudományos eseményei közül érdemes végül megemlíteni a Rodostói Magyar Baráti Társaság által 2011. június 17–19. között, Rodostóban rendezett megemlékezés-sorozatot és tudományos konferenciát, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság és az Erdélyi Múzeum Egyesület által 2011. szeptember 29.–október 1. között szervezett Mikes-napokat és az Országos Széchényi Könyvtár *Franciából székegy nyelvre* című időszaki kamarakiállítását 2011 szeptemberében. A budapesti tanácskozás néhány előadása magyar nyelven

előzetesen megjelent a *Magyar Napló* 2011. októberi Mikes-számában. A kolozsvári *Helikon* című irodalmi folyóirat 2011. október 10-i száma ugyancsak tematikus összeállítást közölt Mikesről.

Az itt következő tanulmányok a budapesti tanácskozáson elhangzott előadások magyar nyelvű szerkesztett változatai. Válogatási szempont volt, hogy a magyar résztvevők legjobb, még közöletlen előadásai közül adjunk közre néhányat, s lehetőleg minél több témakörből legyen előadás. A konferencia teljes anyagát – néhány további műhelytanulmánnyal kiegészítve – egy három (angol, francia, német) nyelvű és egy magyar nyelvű kötetben tervezzük megjelentetni.

Kulcsszavak: *komparatiztika, irodalomközvetítés, száműzetés, eszmetörténet, műfaj- és tárgy történet, retorika, poétika, befogadás- és kultusz történet, fiktív levél, kulturális adaptáció*

IRODALOM

- Bitskey István (1999): *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte. Debrecener Studien zur Literatur* Bd. 4. Lang, Frankfurt/M.–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien
- Bitskey István (2007): *Lebensgemeinschaft und nationale Identität. Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext.* Red. von Margarete Wagner. Integratio, Wien
- Hopp Lajos – Pintér M. Zs. – Tüskés G. (szerk.) (1992): *Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások.* Ethnica Alapítvány, Debrecen
- Knapp Éva – Tüskés Gábor (2003): *Emblematics in Hungary. A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature.* Niemeyer, Tübingen
- Knapp Éva – Tüskés Gábor (2011): *Az ismeretlen Mikes. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján 2011. május 3-tól október 13-ig.* ELTE

- Egyetemi Könyvtár–Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger (magyar és német nyelvű kiadvány)
- Kun Zsuzsanna – Maczák Ibolya (2011): *Mikes Kelemen válogatott bibliográfiája. Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával.* MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum, Bp.–Eger (magyar és német kiadvány)
- Kühlmann, Wilhelm – Tüskés Gábor (Hrsg., unter Mitarbeit von Bene, Sándor) (2009): *Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrinyi und Europa.* Niemeyer, Tübingen
- Mikes Kelemen (2009): *Törökországi levelek. (Szombatbely 1794)* A hasonmás kiadást gondozta Czeglédi László. (Hopp Lajos, Kuntár Lajos és Czeglédi László tanulmányával) Líceum, Eger
- Mikes Kelemen (2011/a): *Lettres de Turquie.* Édition établie sous la direction de Gábor Tüskés. Avant-propos d'Antal Szerb. Préface de Jean Bérenger. Traduites du hongrois et annotées par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul. Avec des notes historiques de Ferenc Tóth. Édition revue et préparée par Michel Marty. Honoré Champion, Paris
- Mikes Kelemen (2011/b): *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K... (Törökországi levelek)* Az

- autográf kézirat hasonmás kiadása. A hasonmás kiadás szövegét gondozta Tüskés Gábor. (Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmányával) MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum, Budapest–Eger
- Tüskés Gábor (2010): Mikes-problémák. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 114, 4, 291–314.
- Tüskés Gábor (2011/a): Az új Mikes-kutatásokról. *Magyar Tudomány*. 172, 3, 299–307.
- Tüskés Gábor (2011/b): Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei. In: Kapp, Volker – Scholl, Dorothea (Hrsg., in Verbindung mit Braungart, Georg und Engler, Bernd): *Literatur und Moral*. Duncker & Humblot, Berlin, 291–324.
- Tüskés Gábor (szerk., munkatárs Lengyel Réka) (2011/c): *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok. Mikes Kelemen füveskönyve. Válogatás a teljes életműből*. Lazi, Szeged
- URL1: <http://mek.oszk.hu/09000/09000/index.phtml>
URL2: <http://mikes.ektf.hu/>

